

A MAGYAR PEREGRINUSOK EURÓPA-KÉPE

*Ó, kedves Bölcsesség! Te érted szokott menni
Sok messze országban, ki tudós akar lenni,
Te érted bujdosik sok jámbor ember fűve,
Hogy egykor lehessen hazának tanítója...*

(Graff Gáspár)

Napjainkban, amikor újra keressük helyünket Európában, újra felfedezzük és újraértékeljük az európai kultúrához fűződő kapcsolatainkat – ~~jogosan~~ hangoztatva, hogy sohasem szakadtunk ki a kontinens szelleméből és testéből –, nem mulaszthatjuk el a kérdést történetiségébe ágyazottan vizsgálni. Akkor látjuk igazán, hogy ha nyíltan meg nem is fogalmazott, de évszázadokkal ezelőtt felmerült kérdés-komplexummal állunk szemben, s ha netán némi aktualizálás óhatatlanul kicseng az itt következő sorokból, annak nem a szerzői szándék, hanem vargabetűs történelmi-társadalmi fejlődésünk az oka.

Európa és Magyarország – Magyarország és Európa a 16–18. században. Elképzelhetetlen a problémakör elemzése a peregrináció intézménye és a bujdosó deákok tudatformáló szerepének feltárása nélkül.

E viszonyról ma sem fogalmazhatunk pontosabban, mint Tótk Sándor tette a majd másfél évtizeddel korábban készült kitűnő monográfiájában: „Kialakult az egyetemjárás, a peregrinatio academica gyakorlata, és ennek köszönhetjük, hogy szellemi életünk legjobbjai az elmúlt századokban mindig megteremthették a kapcsolatot a nyugat-európai műveltség és tudományosság képviselőivel, megismerhették eredményeiket, tanúi és cselekvő részesei lehettek a különböző korok nagy szellemi mozgalmainak, hazatértük után pedig a szülőföld és a nagyvilág közti kapcsolat életben tartóivá, ápolóivá válhattak. A középkori peregrinusok ismert és névtelen százai egyengették az utat a hazai humanizmus és reformáció, a felvilágosodás és romantika megannyi ismert alkotó értelmiségijének külföldjárása előtt is.”

Debreceni Ember Pál szavaival szólva peregrinusaink évszázadokon át úgy térhettek haza európai körútjukról, tudással és tapasztalással teltten, mint Iászhon Kolkhiszból az aranygyapjúval. Mert a gyér számú kereskedő és diplomata mellett tömegesen ők voltak azok, akik vásárolt vagy írt könyveik, disszertációik, megélt tapasztalataik révén fejükben és tarsolyukban hazahozták Európát, kialakították és ránk hagyományozták azt az Európa-képet, amelyet a korabeli magyar társadalom értelmiségije: tanárai, jogászaik, lelkészei és orvosai közvetítésével elsajátított.

Egy szellemiség recepciója ment végbe így és ekkor, mely szellemiség a magyarországi és erdélyi értelmiség színe-javában máig visszahangzóan jelezte a vágyott ideál itthoni megvalósításának igényét. A haladás, a társadalmi-kulturális-gazdasági fejlődés letéteményesét kell látnunk gesztusukban: az Európához való felzárkózás maguk elé állított céljában és követelményében.

A legtöbb diák szívesen vállalkozott volna a kockázatokkal, veszélyekkel terhes útra, a titokzatos, idegen világ megismerésére, bár az aggódó anyák többnyire maguk körül szerették volna látni fiaikat. Nádasdy Ferenc is az anyai szándék ellenére vágott neki az ismeretlennek. Jóllehet anyja egy levélben kifejtette aggályait, mondván: „mi jót tanulhatna a hazára nézve oly országokban, melyekben még a köntös sem egy a magyarral.” A tanulók azonban már az iskolából magukkal hozták azt a vélekedést, amit Boér Márton írt verses útibeszámolója elé: „Az elmének köszörűköve a sok országokban, sok nemzetek között való látás, hallás, és az bátorságnak szerző oka... az okos peregrinusnak pedig az országoknak minéműségek, erősségekre és azokban való külön-külön nemzeteknek habitusokra, szokásokra és törvényekre igen szükség vigyázni...” – foglalja össze Boér a bujdosók legfőbb tennivalóit –, amely nyomán a már többször is említett Európa-kép kialakulhatott.

Milyen is volt vajon a 16–18. századi külföldjáró diákok Európa-image-e, mit továbbítottak kor- és honfitársaiknak? A kérdés megválaszolása nem csupán a vizsgált időszak tágassága, hanem a megidézett peregrinusok műveltségbeli, tudásbeli színvonalkülönbségei miatt is bonyolult feladat. Ám mégis megkísérelhető, mert látásmódjukban, értékeléseikben tendenciaszerűen érvényesülő azonosságokra lelhetünk.

Már rögtön az első ilyen határozottan kirajzolódó törvényszerűség összeköti az időben távol élő peregrinusainkat. Az, tudniillik, hogy a korabeli Európa-képüket, a megfigyelés és a befogadás módozatait is Európa határozta meg elméletileg. Legfontosabb útleírásaink, útinaplóink, peregrinációs beszámolóink tartalmát és szerkezetét, a leírás módszerét egyaránt azok az utazási elméletek, utazástanok szabályozták, amelyek a 16. század harmadik harmadától kontinens-szerte népszerűek voltak. Nem kisebb nevek, mint Guglielmo Grataroli, Hilarius Pyrckmair és Hieronimus Turler a *De arte peregrinandi*val, Justus Lipsius a híres peregrinációs episztolájával, Nicolaus Reusner az ugyancsak közkedvelt antológiájával. Őket visszhangozza-alkalmazza-honosítja orációjában Forgách Mihály, utazási útmutatóival Johann Heinrich Alsted és David Frölich. Peregrinációs dokumentumaink közvetlenül vagy közvetve bár, de az ő elvi – s az utazási instrukciók, intelmek kevésbé elméleti, viszont jelentős tapasztalati anyagot magukba foglaló – útmutatásaik nyomán jöttek létre.

Választott korszakunk diákjainak jól körülhatárolt Európa-fogalma volt. Az ő Európájuk keleten és délen valahol Erdély határainál ért

véget. Peregrinusok – egyetemek híján – ebbe az irányba nem indultak, egyéb utazóink pedig mind a Balkán, mind a török-tatár fennhatóságú vidék, mind Oroszország szellemi, morális és gazdasági állapotáról, civilizációs viszonyairól egyaránt lesújtó képet rajzoltak. (Gondoljunk többek közt Georg Tectander beszámolójára.) Északon a Balti-tenger – az Óceánus – volt a határ: Dániába és Svédországba az egy Bethlen Mihály kivételével szinte senki sem jutott el. Germánia és Németalföld vitték ekkor már el a pálmát mint az átrendeződött Európa központjai. (Germánia dicshimnuszát lásd Frölichnél és a rá rezonáló Szenci Molnárnál vagy Szepesi Csombornál.) Az északnyugati protestáns egyetemek után Anglia következett a sorban, majd Franciaország, s végül Itália. Ez utóbbi ekkorra már az új polgári értékeket magasabb szinten megvalósító, említett protestáns országok mögé szorult. Oktatási központból – ahová már csupán néhány katolikus főúr és papjelölt tartott – szabadteri múzeummá degradálódott: csupán mint építészeti, művészeti emlékek őrizője, ritka látnivalók, ókori raritások gyűjtőhelye, vagy mint az Antikrisztus, a pápa lakóhelye, vallási centrum érdekes csupán.

A fentiek természetes következményei annak a változásnak, amely a 16. század során Európában végbement. De e változás sorsdöntő hatással volt Magyarország fejlődésére. Szekfű Gyulával szólva: „Magyarország és Nyugat egysége, felbonthatatlan kapcsolata talán sohasem volt annyira szemmel látható, külsőleg, a felszínen is érzékelhető, mint éppen ebben a században... A magyarság ismét átélte a nyugatnak egyik leghatalmasabb szellemi áramlatát, melyből új kultúrák, új államok és új életformák voltak születendők, keleti szomszédai pedig úgy a kiindulóponttól, mint annak következményeivel szemben örök idegenül állottak. A vallási mozgalom tehát újra megbizonyítaná, hogy Magyarország Európának tartománya...”

Fontos azonban megjegyezni – s későbbi mondandónk magva is ez egyben –: a protestáns országok nem csupán a hitsors-közösség és az azzal járó, abból fakadó előnyök miatt váltak rendkívül jelentőssé a modellképzés során, hanem azért is, mert a bujdosó diákok itt látták-tapasztalták azokat az új társadalmi-emberi vonásokat, új polgári értékeket, amelyek a gyors fejlődésnek indult iparosodás, a virágzó kereskedelem, a tőkemozgás, valamint a fejlett természettudományok révén évszázadokra gazdasági fölényt biztosítottak ezen országok számára. E polgári fejlődésben jóval előttünk járó társadalmi berendezkedés, gazdasági-tudományos-technikai eredmények és újítások határozták meg mindennapi életüket. Új világmodellel ismerkedhettek meg, mely nemcsak a társadalom szerveződésében jelentkezett, hanem a kitágult horizontban is, beleértve az Újvilágot, illetve minden hozadékukkal a gyarmatokat.

Felkeltett érdeklődésük mögött a szinte még érintetlen feudalizmusból jött ember csodálkozik rá egy nyitottabb rendszer, a fejlődésnek

indult kapitalizmus alaptörvényeire. Természetes, hogy azonnal, hogy azokat átplántálják hazájuk felvirágzó városai. Úgy tudták Európának e számukra jelentős másságai, különbségei és különbségét megmutatni, hogy az ott tapasztaltakat eklektikusan állították hazai megfigyeléseikkel.

Már Szepsi Csombor Márton felfigyelt az északi kikötővárosok kereskedelmének polgár- és országgyarapító hatására. Nyomában, de tőle függetlenül is több peregrinusunk ebben látta az egyik legfőbb eltérést az európai és a magyar mentalitás között. Bethlen Miklóst kezdetben még lenézték kortársai az ereiben csorgadozó kalmárvér miatt, majd óvatosan követni kezdték... Ő azonban messzebbre tekintett az egyszerű adás-vételnél: külföldjárása közben szerzett tapasztalatai alapján, nyugati társulások mintájára a világkereskedelemben szerette volna bekapcsolni Erdélyt. A peregrinációban őt követő öccsétől, Páltól el is várta, hogy megírja neki a „Galliaba levő Indiai Tarsasagnak minden circumstantiáit”, s a kapott beszámolón felbuzdulva később maga is tárgyalt az Erdélybe elvetődött angliai kereskedőkkel hazája lehetőségeiről. Próbálkozásai – éppen azért, mert korszerűek voltak – ekkor még zátonyra futottak a kortársak érdektelenségének fővenyén, s ezért a 18. század második évtizedében is e törekvésekkel egybehangzóan kell ítéletet mondania ifjabb Pápai Páriz Ferencnek: „...az erdélyi commercium csak a Marosig és Küküllőig, ritkán a Dunáig és Havasokig szolgál, annál inkább ilyen messze nem extendálódik. Históriából sem olvassuk, hogy valaha a magyar a commerciumért fáradott s hadakozott volna, mint más nemzetek, kik most is gazdagon florealnak, mert mindenféle nagy commerciumok.”

A feltörekvő polgárság anyagi jólétének egy másik alappillére is igyekeztek egyetemjáró diákjaink felhívni az otthon maradottak figyelmét: ez pedig az ipar, a kézművesség, s a szorgalmas mesteremberek szerepe és helye a társadalomban, valamint azok megbecsülése. Amíg Hollandiában talicskával tolták az Olaszországtól Georgiáig elhíresült Tótfalusi szállására a pénzt, addig Erdélyben csak „hitvány vasmíves vagy rézmíves” volt a neve, s alig becsülték többre az Európa-hírű tipográfust a foltozó vargánál. Pedig ő is, mások is – az Európát jártak – világosan látták az ipari fejlődés óriási lehetőségeit és pozitív hatását egy olyan országban, ahol egy kétarasznyi drótot is jobb volt Bécsből beszerezni, mert „e munkához ezek nem szoktanak, minthogy soha sem volt ezen a földön efféle”. Ezért biztathatta az elhíresedett betűmetszőt Bethlen Miklós e sokat idézett szavakkal: „Csak lopd el Hollandiának mesterségeit, és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nekem, mind neked egy-egy tonna [hordó] aranyunk lesz”. S ugyancsak évégett írhatta Teleki Mihálynak Hollandiából maga Tótfalusi is: „Sőt ha a politicusoknál a consiliis volnék, más egyéb mesterembereknek is innét hazánkba való szállíttatását is javallanám. Merő félistenek ezek

a mesterségekben a miéinkhez képest. Vagyon itt egy Frank Ádám nevű Kolozsvárról származott itt való lakos, ki így beszél, hogy ha ő egy-néhány derék mesteremberekkel Erdélybe menne, és ott szabadságot engednének nékik, azt cselekednék, hogy ha most az erdélyi fejedelemnek egy tonna arany jövedelme vagyon esztendeig, két tonna lenne hat vagy hét esztendő múlva, azaz két annyi, mint most esztendőnként.”

E törekvésekkel szemben az erdélyiek azt „lobbantották” a nyomdász-mester szemére, hogy „belgiumi accuratiót álmodozók ebben a hazában, holott ennek jobb csak úgy maradni, mint eddig volt; amivel –*úgy mond* – a mi atyáink megérték, nem szükség nekünk tovább iparkodnunk”.

E már Apáczaitól ostorozott, de később még sokat kárhoztatott szemléletmódban gyökerezik a másik sajátos jellemvonás, a tudatlanságban, a „barbaries”-ben hevertető tunyaság, a kultúra és a könyv iránti érdektelenség, ami Tótfalusi szerint ugyancsak elvlaszt bennünket Európa más, „szebbkeblű” nemzeteitől. „Mert ott curiosusok és könyv- s tudományszeretők az emberek, nem úgy, mint itt. Csak egy közönséges embernek is derék bibliotékája vágyott ott. Mert ott – nem úgy, mint itt – bő a pénz, és így kevésnek tartja afféléért valaki pénzt adni. Csak azért is, hogy tékájában légyen, kapnak holmi novitáson.”

Az eddigiekből is kitűnhetett már, hogy akadémia-járóink – akik egyébként a saját bőrükön és gyomrukon tapasztalták meg a pénztelenség következményeit – milyen jól látták a pénz, a pénzforgalom megnövekedett szerepét a korai kapitalizmus európai mindennapjainak kormányzásában. Hazai viszonyaink közül kiszakadva, ahol a fizikai pénzhíány miatt számos más módon is hozzájuthattak az anyagi javakhoz, fájón tudatosult bennük, hogy ott a legfőbb érték a pénz; az élet akörül forog, és az mozgatja a világot, háttérbe szorítván a paternális érzelmeket. Teleki Pál arról tudósította levelében anyját, Vér Juditot, hogy a tandíjat szigorúan kikövetelték tőle Frankfurtban, „aval tartozom, ajándékon itt nem tanitnak, mindennek szabott ára vagyon”. Ugyanakkor ez idő tájt Tótfalusi Kis Miklós a hazai viszonyok jellemzéseként arról panaszkodik, hogy komoly veszteség érte, mert: „Limitáltam példának okáért a közönséges Zsoltárt hetvenöt pénzre, keveset adhattam pedig úgy el, mert ez nemzet semminek limitált árához nem szokván, nem állhatja, hogy mégis el ne kunyoráljon benne. Úgyhogy, ha a bibliát két pénzen tartanám, mégis a magyar egy pénzen kérné”.

A magyar nemesi felfogás 1670-ben, de később is morális értékekre téve a hangsúlyt, elutasította magától a haszonelvűségen alapuló élet-eszményt, amivel peregrinusaink napról napra szembesültek. Vitnyédy István megvetéssel szólt – egyfajta nemzetkarakterológiába sűrítvén vélekedését – a hollandokról, „kik előtt semmi tekinteti nincsen az böcsületnek, hanem az haszonnak... a magyarnál a becsület elébb mosdik a kereskedő vargák excellentiai hasznánál”.

A külföldet is megjárt, Zrínyi köreiből mozgó soproni ügyvéd, Vitnyédy véleménye egyúttal azt is jelzi, hogy a peregrinációs irodalom közkedvelt és gyakori eleme és jellegzetessége, a tudományosnak szánt nemzetkarakterológia mellett spontán, egyéni népjellemzés is kialakult, s nagyban formálta Európa-képünket. Bizonyára sokunk fülében ott cseng még a – talán Wittenbergben is megfordult – Magyar Istvánnak Bartholomaeus Georgievitz közvetítette negatív, mert bűnökre összpontosító nemzetkarakterológiája: „háborog az magyar; az spanyol latorcodik; eszik, iszik, tobzódik az német; az cseh hortyog az jólakásban, ásít puhasága miatt az kevélységtől megrészegült lengyel: az olasz bujálkodik, az ballon paráználkodik: fertelmeskedik az francúz, az galus virágéneket fú: tobzódik az anglus, az skótus torkoskodik; enyeleg az tót, árulkodik az horvát, és csak keveset találsz, ki magát igaz keresztényül viselné.”

E topikus jellemzés ekkor új, tapasztalati úton szerzett elemekkel bővül. Szepesi Csombor Márton a felkeresett országok népét még a tudós szakirodalom és az egyéni élmény ötvözete alapján jellemezte, a kései peregrinusok már inkább az utóbbi alapján közvetítették népismereti konklúzióikat. „Soha bizony nem hittem volna, hogy ezek a belgák oly hideg emberek légyenek, de most magunkon tapasztaljuk. Germánia szegényebb, mégis jobb szívvel látja az embert” – panaszkodik ifjú Pápai Páriz Ferenc, összhangban egy másik, ugyancsak Hágából írt levelével: „a Belgák durvaságának régen hallottam hírét, de most magamon experiálok, kik légyenek”. Mintha vitatkozna vele Bethlen Mihály, aki „Bestiákat superáló inhumanitás”-nak tartja, hogy egy német asszony saját lányától ugyanúgy pénzt vár el a kosztért-kvartélyért, mint a vándorló diákoktól. E kedvezőtlen benyomások részint tapasztalati úton igazolták vissza Vitnyédy háborgását a pénzcentrikus hollandokról, részint előrevetítik Teleki József megfigyeléseit a hollandusok – némi eufemizmussal szólva – polgári individualizmusáról, másként önzéséről: a tengeri betegség miatt koplaló utazó szeme kopogott az éhségtől, miközben „Egynéhány hollandus pedig jóízűen ett előttem valami lapos száraz halat, de egyik sem kínált. Tapasztaltam még ugyanakkor a köz hollandusnak meddig ér az embersége.” (Tudniillik az a hajón nem engedte át a szemmel láthatóan beteg külföldinek a saját – a hajó dőlése miatt alkalmasabb – ülőhelyét.) Később aztán Teleki készséggel elismerte jótulajdonságukat is, hogy bennük a kegyesség nagyobb, mint más nációban. Érdekes viszont, hogy a hajdani, katonai erényekkel büszkélkedő, bátor szívű hollandokkal szembeállította saját koráét, akik „a kereskedés miatt egészen ellágyultak”.

Különösképpen fontos, s máig figyelmeztető érvényű kell hogy legyen, amit Teleki az angol tudományosságról, és azzal összefüggésben a kormányzói formáról, a demokratikus polgárjogokról mond: „...mert csak meg kell azt az anglusoknak adni, hogy az ő könyveikben több

tudomány és értelem vagyon, mint akármely más nemzet könyveiben; akármely részére adja magát az anglus a tudományoknak, igen többre viszi másoknál. De mitől van az, az a kérdés. Én itt azt sokkal nem vizsgálom, csak azt mondom, hogy kétségtelenül a sokat télesen hozzá, hogy a nép gazdag. Amely nép gazdag, aközt több találkozik olyan, akit a mindennapi kenyér keresésének kedvetlen gondja nem rongálván, ideje van s kedve is, hogy a tudományokról gondolkodjon; ahol többen vannak a tudományon kapók, ott nem csuda, ha többen vannak azok is, akik tudnak, s többet tudnak másoknál. Amely nép szegény, hamar tanulatlaná is lesz. Nem éppen oly szükségtelen azért, hogy a népnek sok pénze legyen, mint első tekintettel tetszenék. Ezenkívül az angliai gubernálásnak formája is kedvez a tudományoknak. Minden ember azt gondolja s mondja, amit akar; másutt még tudni sem szabad mindent, nem-hogy mondani.”

Peregrinusaink általában az elragadtatás, a csodálat hangján írtak a nagyhírű, nevezetes tudósokkal ékeskedő akadémiákról, az építészeti és művészeti emlékekben gazdag városokról, a pompás fejedelmi udvarokról és udvari életéről. Kunstkammerekről, kéziratokban bővelkedő könyvtárakról, ceigházak fegyvercsodáiról, raritásgyűjtemények csodabogarairól. Nem hallgatták el azonban kritikai észrevételeiket sem. Kornis György a páduai életformát kárhoyzatva írta: „Egyébképpen is énnekem nem igen tetszik sem az deákoknak moresi, civiseknek rendtartása, sem pedig lakóhelyök; de főképpen ilyen hideg üdőben, hideg ebédlő házak és hideg, fagyos étekkel való tartások.” Krizbai D. Mihály-nak a „német szagú étel” feküdt meg a gyomrát, Szatmári Paksi Pál a franekeri koplalást viselte igen nehezen: „Felette gazul élünk” – írván.

Sokan felfigyeltek a tisztos polgári életformával járó tisztaságra, rendre, a városi utcák és a kertek rendezettségére. Sennyey László ízlését azonban bántották: a pompás itáliei paloták melletti vakolatlan házak, s legfőként pedig az, hogy: „Az utcák piszkosak, a házak emberi ürüléktől bűzlenek, ugyanúgy még a templomok is, meg az előcsarnokaik. Így elmondható, hogy a piszok felülmúlja az épületek szépségét.”

Ritka öntudat kellett ahhoz, hogy – mint Szatmári Paksi Pál tette – a diákok az oktatás színvonalát, minőségét bírálják. „A mi académiánkban sok fogyatékoság vagyon. In mathematicis megcsalt reménységem a professor felől, sokan dicsérték előttem, most már látom, hogy ez az arany sárgállik ugyan, de a mértéket meg nem üti.”

E kritikai észrevételek ha elvéteve hangot kaptak is, a kifinomult esztétikai ízlés és értéktudat olyan magas fokára azonban vizsgált korszakunkban egyetlen peregrinus sem jutott, mint Teleki József, akinek élvezetes stílusú útinaplója gazdag tárháza az épületekről, színházi előadásokról, divatról és életvitelről, szellemi képességekről és produktiókról tett elmarasztaló, ironikusan szokimondó ítéleteknek.

Az eddig említetteken kívül a peregrináció egyéb mozzanatai is hozzájárultak a hazai Európa-kép formáláshoz. Nemritkán éppen az otthon maradtak kíváncsalmának, szorgalmazásának téve eleget. A hazaiak informálása végett tartalmaztak a peregrinációs levelek annyi hírt, pletykát, álhírt vagy rémhírt, tudósítván a honiakat a királyok családi életétől a békekötések paragrafusain át a természeti csapásokig, vagy éppen a természetfölötti, megmagyarázhatatlan jelenségekig, csodákig. Teleki Sándor, a legtöbb enyedi diák útra bocsátója maga is elvárta klienseitől a novelák, a korabeli újságok híreinek hazajuttatását éppúgy, mint az európai mintára kiépítendő kertjéhez a virágmagvak vagy híres kertek leírásának megküldését. Ugyancsak fontos hazai érdekek miatt lesték el a tanulók a lakírozás, vagy a nádméz- és a spanyolviasz-készítés fortélyait.

Az Európa-kép kimunkálásához járultak hozzá kért könyvek beszerzésével és hazaküldésével ugyanúgy, mint amikor Enyedi István professzor érdeklődését igyekeztek az európai olvasási divatról kielégíteni: „Ne sajnállyá Kglmetek meg írni, micsoda szép Authorok prestálnak az ott való Bibliopoliumban, Historici, Politici, Critici, Philologi, Poetae, Oratores?”

Ilyen és ehhez hasonló apró adalékokból, utalásokból kell tehát összeraknunk azt a mozaikot, amelyet 16–18. századi peregrinusaink beszámolóik által Európáról, annak lényegéről önmagukban és az itthoniakban igyekeztek létrehozni. Nem összefüggő kép, vannak még fehér foltjai bőven, de talán a kontúrok és egy-két fontosabb vonal jól kirajzolódik: a kapitalista nyugat főbb értékeinek lenyomatai azok.

Az eddigiekből következően hadd utaljak végezetül egy állandóan felfelbukkanó kérdésre. Nevezetesen arra a sokat emlegetett fáziskésésre, amellyel, közmegegyezés szerint, Magyarország az európai tudományosságot, szellemi életet követte.

16–18. századi intellektuális viszonyaink és kapcsolataink, szellemi múltunk alaposabb megismeréséhez éppen a peregrinációs dokumentumok vihetnek közelebb. Belőlük – számomra legalábbis – az a tanulság kínálkozik, hogy peregrinusaink révén e századok során – szinte azok keletkezésével egyidejűleg – sikerült bekapcsolódnunk Európa legfrissebb szellemi áramlataiba, eljutni a kor kiemelkedő tudósaihoz, elsajátítani és hazaközvetíteni a legújabb eszmerendszereket, vagy éppen fizikai kísérleteket. Ebben – jó néhány európai nemzetet is megelőzve – lépést tudtunk tartani Európával.

A fáziskésés – mert azért az vitathatatlan – a befogadó közeg társadalmi viszonyainak, gazdasági-kulturális feltételeinek, körülményeinek fejletlenségével magyarázható, aminek egyik legfőbb oka, Apácztaival szólva – és itt a kört bezárva, visszajutunk kiindulási pontunkhoz –: „a magyar iskolák nemléte.”

Mert – kérdezi – miért van mind az egyházi, mind az állami, mind a magánéletben annyi visszásság, igazságtalanság, méltatlanság, rosszul

intézett magán- és közügy? Mindez abból ered, hogy „nincs nekünk, magyaroknak egyetlen akadémiaánk sem, s így nincs hely, ahol tanítsuk és egyben sürgetőleg hangoztassuk az *erkölcsstant*, mely megfékezi a bűnösöket; az *ökonómiát*, mely igazítja a családok életét; az *orvostudományt*, mely megőrzi az egészséget; a *matematikát*, mely városokat, utcákat, palotákat és tornyokat emel; végül a *filozófiát*, mely gyökere minden tudománynak és mesterségnek.”

Az enciklopédiaszerző, maga is kijárván ezen iskolákat, tudván tudta, hogy Európához csak ezen az úton lehet közeledni.

IRODALOM

- APÁCZAI CSERE János, *Magyar logikácska és egyéb írások*, előszó, vál., jegyz. SZIGETI József. Bukarest, 1975.
- BETHLEN Mihály *Útinaplója (1691–1695)*, sajtó alá rend. és utószó JANKOVICS József, Bp., 1981.
- BETHLEN Miklós *Levelei*, I–II, összegyűjt., sajtó alá rend., bev. tan. és tárgyi jegyzetek JANKOVICS József, Bp., 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6/1–2).
- BIRNBAUM, Marianna D., *Humanists in a Shattered World, Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*, Columbus, 1986.
- Erdélyi féniks, Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bev. és jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1974.
- GABRIEL, Astrik L., *The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier*, Frankfurt am Main, 1986.
- GÖMÖRI, George, *Hungarian Students and Visitors in 16–17th Century England*, Hungarian Studies, 1985, 1, 31–50.
- KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *művei*, szöveggond. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980.
- KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, Szeged, 1969 (Irodalomtörténeti dolgozatok, 54).
- KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*, Szeged, 1986 (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae, 10).
- KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában; Egyetem és politika a magyar középkorban; Értelmiség egyetem nélküli országban*, in *Uő, Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985, 9–31, 67–76, 77–85.
- KOVÁCS Sándor Iván, *Justus Lipsius és a magyar késő-reneszánsz utazási irodalom*, in *Uő, Pannóniából Európába*, Bp., 1975, 72–79.
- KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Bp., 1988.
- Kovács Sándor Iván, *Útleíró utazók – utazási irodalom a XVI–XVII. században*, Szeged, 1972 (Irodalomtörténeti dolgozatok, 73).
- Magyar utazási irodalom, 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, a szöveget gond., jegyz. MONOK István, Bp., 1990.
- PAULER Gyula, *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése, 1664–1671*, I–II, Bp., 1876.
- Peregrinuslevelek 1711–1750, Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándorhoz*, szerk. HOFFMANN Gizella, Szeged, 1980.

- Régi magyar költők tára XVII/9*, sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., 1977.
- SZALÁRDI János *Síralmas magyar krónikája*, sajtó alá rend., bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1980.
- SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*, III, Bp., 1935, 228.
- SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica Varietas*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, Bp., 1979 (Régi Magyar Próza Emlékek, 1).
- A táguló világ magyarországi hírmondói, XVI–XVIII. század*, vál., bev. és jegyz. WACZULIK Margit, Bp., 1984.
- TELEKI Pál *külföldi tanulmányútja, Levelek, számadások, iratok 1695–1700*, összeáll., utószó FONT Zsuzsa, Szeged, 1989 (Fontes rerum scholasticarum, 13).
- TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, 1979.
- Utazások a régi Európában, Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)*, vál., előszó és jegyz. BINDER Pál, Bukarest, 1976.
- VARGA Imre, *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*, Bp., 1976.